ANDRZEJ S. FERET* | UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI W KRAKOWIE

MAGDALENA ZOFIA FERET** | UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH

Zmiany nazw ulic w lewobrzeżnej części Przemyśla (Deutsch-Przemysl) podczas II wojny światowej[1]

Słowa kluczowe: zmiana nazw ulic, hodonim, dyktatura nazistowska, II wojna światowa, Przemyśl/Deutsch-Przemysl.

https://doi.org/10.31286/JP.001071

Wstęp

Hodonimy[2] odzwierciedlają przemiany społeczno-kulturowe w określonym obszarze językowym, są także elementami mozaiki tworzącej tożsamość danego regionu. Wynikają one często „z historycznej, politycznej i kulturalnej[3] świadomości i dążeń władz oraz mieszkańców" (Handke 2011: 107–108). Każda nazwa ulicy pokazuje, jak zmieniały się życie i myśli ludzkie na przestrzeni czasu (por.: Kłosek-Kozłowska 2007: 23, 114; Kaltenberg-Kwiatkowska 2011: 136, 161). Można podać pragmatyczne powody wyboru nazw, które istniały na danym obszarze w danym czasie – nazwy ulic często pochodzą od nazw strumieni, lasów lub gór, ale także od ludzi, czasami również i od zawodów. Istnieją i inne przyczyny, które mogą wpływać na nazewnictwo ulic: „Ze względu na ich symboliczny charakter zmiana nazwy ulicy jest często kwestią polityczną" (por. Grotek 2016: 208). Dotyczy to też renominacji ulic w czasie II wojny światowej.

* andrzej.s.feret@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0002-5014-602X

** magdalena.feret@ujk.edu.pl; ORCID: 0000-0001-5558-7783

1 Zmiana nazw ulic na ziemiach polskich okupowanych w czasie II wojny światowej jest przedmiotem projektu badawczego realizowanego wspólnie przez autorów artykułu. Wyniki – uwzględniające każdorazowo inną perspektywę badawczą – zostały opublikowane w kilku artykułach (por. ich wykaz w *Bibliografii*). Celem projektu nie jest propagowanie ideologii nazistowskiej, ale interdyscyplinarne przedstawienie wyników badań archiwalnych w ramach językoznawstwa onomastycznego. Nazewnictwo ulic jest przedmiotem wielu prac badawczych polskich językoznawców. Tematyka przemyskiej urbanonimii została opisana przez Agnieszkę Myszkę (2021), jednak autorka nie uwzględnia okresu II wojny światowej.

2 Niektórzy polscy językoznawcy pod pojęciem *hodonimu* rozumieją nazwę drogi poza miastem, a nie ulicy w mieście (określanej jako *plateonim*) (por.: Myszka 2018; Bijak 2019). W niniejszym artykule termin *hodonim* używany jest jako określenie nazwy ulicy w danym mieście.

3 Stąd określenie „nazwy związane z niematerialnym dziedzictwem kultury" (Myszka 2018: 126).

1. Przemyśl w czasie II wojny światowej

Na obszarze Drugiej Rzeczypospolitej znajdującym się w czasie II wojny światowej pod okupacją niemiecką niemieckie władze nazistowskie zmieniły nazwy miast i miasteczek, nakazując użycie tylko nazw niemieckich. Jednym z takich miast był Przemyśl, którego lewobrzeżna część po 17 września 1939 roku otrzymała nazwę *Deutsch-Przemysl*. Zniemczenie polskiej nazwy przeprowadzono, zastępując charakterystyczną dla języka polskiego literę *ś* grafemem <s>. Wymowa natomiast była zgodna z zasadami niemieckiego dekodowania grafematyczno-fonologicznego.

Nazwa *Przemyśl* pojawia się po raz pierwszy w źródłach pisanych pod datą 981 roku (por. Chlebowski i in. 1888: 160). Przemyśl został przyłączony do Królestwa Polskiego w XIV wieku, a w 1772 roku stał się częścią monarchii Habsburgów jako jedno z miast Królestwa Galicji i Lodomerii. Ze względu na strategiczne położenie Cesarstwo Austro-Węgierskie budowało tutaj od połowy XIX wieku do I wojny światowej jeden z największych kompleksów fortecznych (por. Feret A. 2019a: 310). W okresie międzywojennym miasto należało do państwa polskiego. Po 17 września 1939 roku zostało podzielone przez ustanowienie granicy niemiecko-sowieckiej wzdłuż rzeki San. Orogenicznie prawa, większa część Przemyśla, w tym stare centrum miasta, znalazła się pod okupacją sowiecką, natomiast lewobrzeżna część, zwana Zasaniem, została włączona do Generalnej Guberni. Od tego czasu Przemyśl funkcjonował jako dwa odrębne miasta: *Peremyschl* (Перемышль) po stronie radzieckiej i miasto na prawach powiatu *Deutsch-Przemysl* po stronie niemieckiej (zob. Jehke 2015). Wkrótce po rozpoczęciu operacji „Barbarossa" 22 czerwca 1941 roku *Deutsch-Przemysl* został połączony z prawobrzeżną częścią miasta, tworząc tym samym gminę pod nazwą Przemyśl zgodnie z rozporządzeniem z 1 listopada 1941 roku. Została ona przydzielona do dystryktu krakowskiego[4].

2. Uwagi metodologiczne

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie tendencji w zmianach nazewnictwa ulic w lewobrzeżnej części Przemyśla (niem. *Deutsch-Przemysl*). Na potrzeby artykułu poddano analizie materiały archiwalne wymienione w spisie bibliograficznym, szczególnie plany miasta pochodzące z okresu austro-węgierskiego, z I wojny światowej, z okresu międzywojennego oraz niemieckie z II wojny światowej. Dokumenty dotyczące niemieckich hodonimów pochodzą z sierpnia 1941 roku. Z kolei wybrane dokumenty polskie opisują sytuację miejską Przemyśla przed wybuchem wojny.

W sumie przeanalizowano ponad 220 nazw ulic. Zaobserwowano, że liczba niemieckich hodonimów przekracza liczbę polskich. Wynika to z tego, że nadano nazwy ulicom wcześniej nieistniejącym, zaplanowanym w okresie tużprzedwojennym. Należy jednak wziąć pod uwagę również fakt, że w kilku przypadkach jedną niemiecką nazwą objęto dwie polskie ulice o różnych nazwach.

W artykule zaprezentowano podział nowych nazw na poszczególne grupy w zależności od sposobu renominacji. Punktem wyjścia analizy były też wytyczne Instytutu Niemieckich

4 Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa 111, 30.11.1941.

Prac na Wschodzie (Institut für Deutsche Ostarbeit) z dnia 22 sierpnia 1940 roku[5], dokładnie przedstawione w osobnym artykule (Feret, Feret 2024: 121–122).

3. Renominacja ulic i placów

3.1. Tło historyczno-kulturowe

Podobnie jak w innych miastach okupowanej Polski renominację ulic rozpoczęto już jesienią 1939 roku (por. Feret A. 2020: 229). Później nastąpiły kolejne zmiany, tak że ostatecznie nie tylko nazwa miasta, ale i nazwy ulic sprawiały wrażenie „czysto" niemieckich.

Sytuacja nazewnicza była specyficzna – strona nadająca nowe nazwy była innej narodowości niż zdecydowana większość grupy będącej adresatem zmiany. Wprowadzenie nazw było zamierzone i traktowane jako sygnał zmiany rządów, bez zasięgnięcia opinii rdzennych mieszkańców, toteż spotkało się z ich niechęcią (por. Feret, Feret 2021: 31–39).

Nowe nazwy ulic były nadawane zbiorowo (tzn. wiele jednocześnie), co bynajmniej nie oznacza ich przypadkowości. Ze strony niemieckiej mamy tutaj raczej do czynienia z nadaniem „z klucza nazewniczego" (Buczyński 1966: 137) jako „wyłączny twór urzędów" (Handke 1970: 16). Za nazwami stała niezaprzeczalnie świadoma chęć „uczczenia kogoś lub czegoś: osób, […] instytucji, […][6] zdarzeń, idei, symboli" (Buczyński 1972: 72), jednakże tylko dla strony nadającej miały one charakter pamiątkowy. Przez polskich mieszkańców zostały uznane za pozbawione motywacji realistycznej (por. Dzikowski, Kopertowska 1976: 123–124), należałoby więc raczej określić je jako nazwy uznaniowe o „pseudoposesywności pamiątkowej" (Handke 1970: 68).

Niemieckie nazwy ulic z badanego okresu reprezentują tym samym konwencjonalne preferencje nazwotwórcze, oparte intencjonalnie na sposobach utrwalania pamięci o wyróżnianych uznaniowo osobach, historycznych faktach i zdarzeniach, zjawiskach kulturowych (Mrózek 2010: 45). Stanowią one również projekcję obcej kulturowo pamięci zbiorowej, z jej wartościami i stereotypami, wyborami o charakterze symbolicznym, utrwalającymi preferencje konkretnego czasu (por. Oronowicz-Kida 2014: 71). Wprowadzone nazewnictwo miejskie zostało wykorzystane do prezentowania wartości wyznawanych i propagowanych przez jego kreatorów[7] (por. Bieńkowska, Umińska-Tytoń 2012: 247).

W przypadku takiej zmiany sposobów wartościowania oraz burzenia dotychczasowego porządku aksjologicznego można mówić o zmianie paradygmatu (por. Kunicka 2014: 95).

> Paradygmat – całkiem dosłownie – definiuje, jakie myśli mogą być pomyślane. Paradygmat to po prostu zbiór z góry przyjętych osądów i wartości, które jednoczą członków danego społeczeństwa (Bard, Söderqvist 2006: 7).

5 Oryg. *Richtlinien vom Institut für Deutsche Ostarbeit vom 22. August 1940* (por. Zniemczanie nazw ulic i placów miejscowości dystryktu – zarządzenia i nadsyłane informacje, Sign. 58/208/0/1/3).

6 Skróty i opuszczenia pochodzą od autorów.

7 Nazwy ulic stanowią przecież „upostaciowienie wartości i postaw ważnych dla [danej] wspólnoty" (Rutkowski 2024: 110).

W takim ujęciu zmiana nazw ulic była reinterpretacją uznawanych dotychczas faktów, porządkowaniem świata zgodnym z przyjętymi założeniami, wyrazem obowiązujących przekonań i wartości (por. Rutkowski 2024: 105–107). Wprowadzenie nowego paradygmatu kulturowego ma przecież na celu stworzenie nowego porządku cywilizacyjnego, który zastąpiłby dotychczas uznawany światopogląd, i w konsekwencji skonstruowanie nowego ładu z własnym porządkiem znaczeń (por. Kunicka 2014: 96).

3.2. Wyniki analizy

Przeprowadzona analiza wykazała, że podczas zmiany nazw ulic zastosowano kilka różnych strategii. Wiele przedwojennych nazw w Przemyślu nie było zgodnych z ideologią okupanta, ponieważ przypominały historię miasta (*ul. Dr. Dolińskiego*[8], *ul. Bisk. Jakóba Glasera*[9], *ul. Orląt Przemyskich*[10]) lub Polski (*ul. 3 Maja*, *ul. Pułaskiego*, *ul. Paderewskiego* itp.). Przemianowanie ulicy *3 Maja*, przypominającej uchwalenie ustawy zasadniczej uważanej za pierwszą tego typu w Europie (por. Davies 1996: 699), mającej na celu ratowanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jest wymownym przykładem eliminowania nazw związanych z najbardziej istotnymi wydarzeniami z historii Polski.

Można by podejrzewać, że najpopularniejsze wśród nowych nazw ulic będą te kojarzone z ideologią narodowosocjalistyczną lub z III Rzeszą. Lecz liczba znalezionych hodonimów świadczy o tym, że tak nie było: jedyny taki hodonim to *Platz der Wehrmacht*, którym zastąpiono wcześniejszą nazwę *Plac Konstytucji*[11]. Jest to o tyle dziwne, że można było się spodziewać, że reprezentacyjna ulica lub plac w centrum zostaną nazwane imieniem Adolfa Hitlera. W analizowanych dokumentach nie ma jednak o tym mowy[12].

Niewielką grupę (9 przypadków) stanowią nazwy, które w dużym stopniu pozostały niezmienione. W każdym przypadku dokonano zamiany członu *ulica* na *Straße* lub *Gasse* i *plac* na *Platz*, czyli na odpowiedniki tych określeń w języku niemieckim. W omawianej grupie można wskazać przykłady, które stanowią połączenie polskiej nazwy, oryginalnej lub przełożonej na język niemiecki bądź zastąpionej jej niemieckojęzycznym odpowiednikiem, z członem niemieckim:

Koźmianstraße (*ul. Kajetana Koźmiana*), *Norwidstraße* (*ul. Cyprana Kamila Norwida*), *Felicianerstraße* (*ul. Felicjanek*), *Klostergasse* (*ul. Klasztorna*), *Flußstraße* (*ul. Rzeczna*), *Gregorstraße*

8 Franciszek Doliński był wiceprezydentem, a później prezydentem Przemyśla oraz posłem na Sejm Krajowy Galicji.

9 Jakub Glazer był przemyskim biskupem pomocniczym w latach 1887–1898.

10 Nazwa upamiętniająca młodych polskich obrońców miasta w starciach z Ukraińcami i Rosjanami w latach 1918–1921.

11 Notabene jest to również przykład usuwania nazw związanych z polską kulturą i historią.

12 Zgodnie z rozporządzeniem wydanym w lipcu 1933 roku przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rzeszy w sprawie zasad nadawania nazw ulicom centralny plac lub najważniejsza ulica w każdym mieście w Niemczech miały nosić imię Adolfa Hitlera (por. Freyer 2014). To samo dotyczyło ziem polskich okupowanych podczas II wojny światowej (por. Feret M. 2017: 78), co potwierdza m.in. analiza materiałów na temat okupowanego miasta Rzeszowa. Na planie miasta widnieje nazwa *Neuer Markt* (niem. 'Nowy Rynek'). Tymczasem Franciszek Kotula (2003: 115) jako naoczny świadek podaje informację, że plac ten nosił nazwę *Adolf-Hitler-Platz*. Pozwala to na przypuszczenie, że jedna z głównych ulic Przemyśla jednak nosiła nazwę *Adolf-Hitler-Straße*.

(*ul. św. Grzegorza*), *Johannesstraße* (*ul. Św. Jana*), *Josephstraße* (*ul. Św. Józefa*), *Veit Stoßstraße* (*ul. Wita Stwosza*).

Należy również wspomnieć o hodonimach powstałych przez tłumaczenie nie przedwojennej nazwy z 1939 roku, ale jeszcze wcześniejszej[13]: *Ungarische Straße* (*ul. Grunwaldzka*, wcześniej: *Trakt Węgierski*), *Sanstraße* (*ul. Jana Kasprowicza*, wcześniej: *ul. Sanowa*), *Fischerstraße* (*ul. Piotra Skargi*, wcześniej: *ul. Rybacka*). W tym kontekście można więc mówić o motywacji historycznej.

W grupie nazw ulic motywowanych polskim wzorcem, do której należą także wymienione wyżej hodonimy, można zauważyć jeszcze jedną cechę wspólną: tym razem chodzi wszakże o motywację fonetyczną – niemiecka nazwa ma nagłos podobny do oryginalnej polskiej nazwy[14].

Kolejną grupę stanowią nazwy ulic znacznie zmodyfikowane w porównaniu ze stanem z 1939 roku, choć nadal motywowane polską nazwą przedwojenną. Nowe nazwy tworzono tutaj często, opierając się na relacji semantyczno-pojęciowej, np. na podstawie związku metaforycznego lub w ramach tego samego obszaru semantyczno-pojęciowego danej nazwy. Poniżej zaprezentowano przykłady takich nazw:

– *Bauernstraße* (*ul. Kmiecia*) – *Kmiecie* to nazwa dzielnicy Przemyśla, na Zasaniu, na zachód od centrum miasta, pochodząca od l.m. rzeczownika *kmieć*. Niemiecki hodonim jest zatem nawiązaniem do określenia *kmieć* (niem. *Bauer*).

– *Böhmenstraße* (*ul. Gen. Józefa Bema*) – nazwisko *Bem* pochodzi od średnio-wysoko-niemieckiego określenia *beheim*, *böheim*, współcześnie Böhme (pochodzący z Czech) lub od nazwy osobowej *Bem*, ta zaś mogła zostać utworzona z łac. *Bohemus* (por.: Rymut 1999: 28; Naumann 2002: 79).

W omawianej grupie można również wymienić następujące przykłady:

– *Kirchenstraße* (*ul. Salezjańska*) – zmianę nazwy ulicy można w tym przypadku interpretować dwojako: przy jednym końcu ulicy znajduje się kościół Bazylianów, a przy drugim końcu kościół Salezjanów, co mogło być motywacją tejże zmiany. Ponadto obie nazwy mają odniesienie do tej samej domeny pojęciowej *kościół*.

– *Malerstraße* (*ul. Jacka Malczewskiego*) – Jacek Malczewski jako przedstawiciel malarzy (niem. *Maler*).

– *Hofmannstraße* (*ul. Klementyny Hofmannowej*) – należy zauważyć, że *Hoffmann* jest formą mianownikową nazwiska, podczas gdy w polskich nazwach ulic używana jest forma dopełniacza. Ponadto mamy tu do czynienia z utratą mocji, przez co nie jest już możliwe rozpoznanie płci osoby, którą chciano uhonorować.

– *Kramerstraße* (*ul. Józefa Kremera*) – polskie nazwisko pochodzi od niem. *Krämer* ‘drobny handlarz’, w staro-wysoko-niemieckim *krāmāri*, *krāmeri*, w średnio-wysoko-niemieckim *krāmære*, *kræmer* (por.: Zoder 1968: 965; DWDS). Pomiędzy polskim nazwiskiem a jego niemieckim „odpowiednikiem” istnieje związek grafematyczny poprzez zamianę <e> na <a>.

13 Por. Plan von Przemyśl. Maßstab 1:10000. K.u.K. Militär Bauabteilung des Mil. Komdos. in Przemyśl. 1917 (online: https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=344, dostęp: 21 października 2024).

14 Jest to jedna z częstych strategii stosowanych podczas zmiany nazw ulic (por.: Zieliński 2004: 184–188; Feret M. 2017: 81–82).

– *Uferpromenade* (*Wybrzeże Tadeusza Kościuszki*) – związek między niemieckim i polskim hodonimem stanowi tutaj *wybrzeże* (w znaczeniu: ‘brzeg rzeki’, niem. *Ufer*). Ponadto nazwisko występujące w polskiej nazwie pominięto; zamiast tego niemiecki hodonim odnosi się do charakteru ulicy, tj. szerokiej strefy spacerowej.

– *Nußstraße* (*ul. Elizy Orzeszkowej*) – rdzeń nazwiska w polskim hodonimie jest identyczny z formą oboczną rdzenia wyrazu *orzech* (niem. *Nuss*).

Zdecydowanie najmniejszą grupą (2 nazwy spośród analizowanych przykładów) są te nazwy ulic, które zostały zastąpione przez „odpowiednik” z kręgu kultury niemieckiego obszaru językowego. W porównaniu ze stanem przedwojennym mamy do czynienia z parami hodonimów: polski poeta – niemiecki poeta, czyli: *ul. Elżbiety Drużbackiej – Goethestraße*, *ul. Adama Naruszewicza – Schillerstraße*.

Dość liczną grupę (27 przypadków) stanowią nazwy ulic, które w porównaniu ze stanem przedwojennym zostały całkowicie zmienione, przy czym nowe nazwy niemieckie wykazują motywację topograficzną (por. Mordań 2010: 295):

Ackerstraße [niem. *ul. Łanowa*][15] (*ul. Św. Kingi*), *Bachstraße* [niem. *ul. Strumykowa*] (*ul. Teofila Lenartowicza*), *Bahnhofstraße* [niem. *ul. Dworcowa*] (*ul. Hugona Kołłątaja*), *Bergstraße* [niem. *ul. Górska*] (*ul. Jana Kochanowskiego*), *Brückenstraße* [niem. *ul. Mostowa*] (*ul. Romualda Traugutta*), *Eisenbahnstraße* [niem. *ul. Kolejowa*] (*ul. Juliana Ursyna Niemcewicza*), *Feldstraße* [niem. *ul. Polna*] (*ul. Bisk. Jakóba Glasera*), *Friedhofsweg* [niem. *Droga do Cmentarza*] (*ul. Bolesława Śmiałego*), *Gartenstraße* [niem. *ul. Ogrodowa*] (*ul. Stefana Żeromskiego*), *Jaroslauer Straße* [niem. *ul. Jarosławska*] (*ul. Buszkowicka*[16]), *Kasernenstraße* [niem. *ul. Koszarowa*] (*ul. Zawiszy Czarnego*), *Kastanienallee* [niem. *Al. Kasztanowa*] (*ul. 22 Stycznia*), *Krakauer Straße* [niem. *ul. Krakowska*] (*ul. 3 Maja*), *Krankenhausstraße* [niem. *ul. Szpitalna*] (*ul. Wybrzeże Marszałka Ferdynanda Focha*), *Kreuzstraße* [niem. *ul. Krzyżowa*/*Krzyża*] (*ul. Ignacego Chodźki*), *Mühlenstraße* [niem. *ul. Młyńska*] (*ul. Joachima Lelewela*), *Ostring* [niem. *Obwodnica Wschodnia*] (*ul. Bolesława Chrobrego*), *Ostrowerstraße* [niem. *ul. Ostrowska*[17]] (*ul. Jana Zachariasiewicza*), *Parkstraße* [niem. *ul. Parkowa*] + *Festungsweg* [niem. *Droga do Twierdzy*] (*ul. Hetmana Żółkiewskiego*), *Rathausstraße* [niem. *ul. Ratuszowa*] (*ul. Zygmunta Krasińskiego*), *Schießstandstraße* [niem. *ul. Strzelnicza*] (*ul. Ignacego Paderewskiego*), *Schlachthofstraße* [niem. *ul. Rzeźnicza*] (*ul. Ignacego Krasickiego*), *Teichstraße* [niem. *ul. Stawowa*] (*ul. Stanisława Augusta*), *Viaduktstraße* [niem. *ul. Wiaduktowa*] (*ul. Kazimierza Brodzińskiego*), *Waldstraße* [niem. *ul. Leśna*] (*ul. Augusta Cieszkowskiego*), *Wasserstraße* [niem. *ul. Wodna*] (*ul. Racławicka*), *Weinbergstraße* [niem. *ul. Winnicowa*] (*ul. Orląt Przemyskich*), *Westring* [niem. *Obwodnica Zachodnia*] (*ul. Augustyna Kordeckiego* + *ul. Marcina Bielskiego*).

15 W nawiasach kwadratowych zamieszczono tłumaczenie nazwy niemieckiej na język polski w celu przybliżenia znaczenia nazwy niemieckiej. Nie należy traktować ich jako jedynie możliwe odpowiedniki.

16 Buszkowice to nazwa wsi oddalonej od Przemyśla o 4 km, w kierunku północno-wschodnim.

17 Ostrów to nazwa wsi, około 4 km na zachód od Przemyśla.

„Nowe" hodonimy albo odnosiły się do pobliskiej infrastruktury przemysłowej lub miejskiej (*Bahnhofstraße*, *Mühlenstraße*), albo sygnalizowały kierunek, w którym dana ulica przebiegała (*Krakauer Straße*). Rzadziej odnoszono się do funkcji ulicy w tkance miejskiej (*Ostring*).

Z podaną wyżej grupą hodonimów pozostaje w związku grupa nazw miejskich charakteryzujących, tzn. określających cechy ulicy:

Breite Straße [niem. *ul. Szeroka*] (*ul. Józefa Mireckiego*), *Eckstraße* [niem. *ul. Kątowa*] (*ul. Popielów*), *Engestraße* [niem. *ul. Wąska*] (*ul. Mariana Langiewicza*), *Haldenweg* [niem. *ul. Hałdowa*] (*ul. Karola Prózora*), *Höhenweg* [niem. *Droga na Wzgórzach*] (*ul. Marii Curie-Skłodowskiej*), *Hohlweg* [niem. *Pusta Droga*] (*ul. Dr. Dolińskiego*), *Kurze Straße* [niem. *ul. Krótka*] (*ul. Stanisława Małachowskiego*), *Lehmweg* [niem. *Gliniana Droga*] (*ul. Płowiecka*), *Querstraße* [niem. *ul. Poprzeczna*] (*ul. Czwartaków*), *Sackgasse* [niem. *ul. Ślepa*] (*ul. Zygmunta Noskowskiego*), *Steinweg* [niem. *Kamienna Droga*] (*ul. Seweryna Goszczyńskiego*), *Stille Gasse* [niem. *ul. Cicha*] (*ul. Józefa Wybickiego*), *Stufenstraße* [niem. *ul. Stopniowa*] (*ul. Władysława Orkana*), *Weidegasse* [niem. *ul. Łąkowa*] (*ul. Hetmana Jana Tarnowskiego*), *Ziegelstraße* [niem. *ul. Ceglana*] (*ul. Emili Plater*).

Kolejna grupa hodonimów to nazwy związane z florą i fauną:

Buschstraße [niem. *ul. Krzewna*] (*ul. Kr. Jana III Sobieskiego*), *Eschenstraße* [niem. *ul. Jesionowa*] (*ul. Gen. Ignacego Prądzyńskiego*), *Lindenstraße* [niem. *ul. Lipowa*] (*ul. Doroty Chrzanowskiej*), *Malwenstraße* [niem. *ul. Malwowa*] (*ul. Gen. Józefa Dwernickiego*), *Rosenstraße* [niem. *ul. Różana*] (*ul. Ostrołęcka*), *Taubenstraße* [niem. *ul. Gołębia*] (*ul. Stanisława Barcewicza + ul. Marii Rodziewiczówny*).

Wyodrębniono także nazwy utworzone od nazw zawodów:

Bäckerstraße [niem. *ul. Piekarska*] (*ul. Władysława Warneńczyka*), *Fleischergasse* [niem. *ul. Masarska*] (*ul. Józefa Sułkowskiego*), *Gerberstraße* [niem. *ul. Garbarska*] (*ul. Henryka Rzewuskiego*), *Schloßerstraße* [niem. *ul. Ślusarska*] (*ul. Wincentego Kadłubka*), *Schneidergasse* [niem. *ul. Krawiecka*] (*ul. Krzysztofa Arciszewskiego*), *Schustergasse* [niem. *ul. Szewska*] (*ul. Brata Alberta*), *Tischlerstraße* [niem. *ul. Stolarska*] (*ul. Ignacego Skorupki*), *Töpfergasse* [niem. *ul. Garncarska*] (*ul. Gen. Józefa Chłopickiego*).

Podobnie jak w przypadku większości zmian nazw ulic na terenach okupowanej Polski w czasie II wojny światowej i tu można wskazać nazwy, które w porównaniu z przedwojennymi nazwami polskimi odnoszą się do obiektów o względnie mniejszym znaczeniu, np.:

Glockenstraße [niem. *ul. Dzwonowa*] (*ul. Marcina Borelowskiego*), *Grünestraße* [niem. *ul. Zielona*] (*ul. Stefana Okrzei*), *Hengststraße* [niem. *ul. Ogierowa*] (*ul. Kazimierza Pułaskiego*), *Kaminstraße* [niem. *ul. Kominowa*] (*ul. Stanisława Przybyszewskiego*), *Pionierstraße* [niem. *ul. Pionierów*]

(*ul. 29 Listopada*), *Reitweg* [niem. *Droga Jeździecka*] (*ul. Kornela Ujejskiego*), *Schußgasse* [niem. *ul. Strzelecka*] (*ul. Stanisława Stojałowskiego*), *Sonnenstraße* [niem. *ul. Słoneczna*] (*ul. Gabriela Narutowicza*), *Werkstraße* [niem. *ul. Rzemieślnicza*] (*ul. Unii Brzeskiej*), *Zaunstraße* [niem. *ul. Ogrodzeniowa*] (*ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego*).

Wyjaśnienie odniesienia wielu wyżej wymienionych nazw niemieckich byłoby z dzisiejszej perspektywy raczej spekulatywne[18]. Na pierwszy rzut oka nazwy ulic można określić jako neutralne. Biorąc jednak pod uwagę okoliczności wojenne, można wskazać na celowe działania. Zgodnie z ówczesnymi wytycznymi poprawności politycznej sygnalizowały one, że miasto Deutsch-Przemysl rozwijało się w niemieckiej tradycji kulturowej. W czasie wojny postępowanie takie było zrozumiałe, gdyż zachowanie hodonimów o rozpoznawalnej polskiej proweniencji, np. poprzez postacie i związane z nimi narodowe idee, mogłoby wzmocnić opór polskich mieszkańców miasta.

Innym zabiegiem było usunięcie 11 przedwojennych nazw, po czym dana ulica pozostała nienazwana. Były to:

ul. Dąbrówki, *ul. Mjr. Ludwika Idzikowskiego*, *ul. Gen. Marcina Kazimierza Kąckiego*, *ul. Kazanowska*[19], *ul. Lipowicka*[20], *ul. Konstantego Juliana Ordona*, *ul. Stefana Rogozińskiego*, *ul. Henryka Wieniawskiego*, *ul. Piotra Wysockiego*, *ul. Zygmuntowska*, *ul. Żurawicka*[21].

Nadano także nazwy ulicom, które przed wybuchem wojny znajdowały się w fazie projektowej lub były w trakcie wytyczania i dlatego pozostały nienazwane. Należą do nich:

Blumenstraße [niem. *ul. Kwiatowa*] (obecnie: *ul. Walerego Wróblewskiego*), *Erlenweg* [niem. *Droga Olchowa*] (obecnie: *ul. Cicha*), *Fliegerstraße* [niem. *ul. Lotników*] (obecnie: *ul. Żwirki i Wigury*), *Heugasse* [niem. *ul. Sienna*] (obecnie: *ul. ks. Stanisława Brzóski*), *Ritterstraße* [niem. *ul. Rycerska*] (obecnie: *ul. gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego*)[22].

Podsumowanie

Zgodnie z wytycznymi Instytutu Niemieckich Prac na Wschodzie (Institut für Deutsche Ostarbeit) z dnia 22 sierpnia 1940 roku nowe nazwy ulic miały być związane przede wszystkim z niemieckim dorobkiem historyczno-kulturowym. Dotyczyło to wszystkich miejscowości na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Można zatem na podstawie zaprezentowanej

18 Autorzy niniejszego artykułu założyli, że podstawą wszelkich wyjaśnień dotyczących pochodzenia nazw będą przede wszystkim materiały archiwalne lub podobne źródła dostępne online, np. zdjęcia. Stąd wykluczamy spekulacje na temat motywacji zmian w nazewnictwie, chyba że na podstawie dostępnych materiałów dotyczących renominacji w innych miastach lub ogólnych zarządzeń można wyciągnąć pewne wnioski dotyczące danej nazwy.

19 Kazanów to nazwa dzielnicy Przemyśla.

20 Lipowica – część miasta Przemyśla, dawniej przysiółek w gminie Orzechowce w powiecie przemyskim.

21 Żurawica – wieś położona na północ od Przemyśla, dziś granicząca z miastem bezpośrednio.

22 Por. https://g.co/kgs/hYJYthp (dostęp: 21 października 2024).

analizy wysnuć wniosek, że z punktu widzenia okupanta zmiany nazw ulic w Przemyślu miały na celu ukazanie historycznego i kulturowego rozwoju Polski jako ukształtowanego przez kolonizację niemiecką. Przemianowanie zrealizowano na tyle konsekwentnie, że w miejskim krajobrazie nie występowały już polskie nazwy, ale wyłącznie niemieckie lub zniemczone pod względem fonetycznym i grafematycznym oraz poprzez tłumaczenia lub nowe kreacje podejmowane na bazie nazw oryginalnych (por. Feret A. 2019b: 106–107).

Analiza zmian nazewnictwa ulic w Przemyślu umożliwia także zaakcentowanie istotnej funkcji hodonimów. Funkcja ta wynika z relacji pomiędzy tekstem na szyldzie a użytkownikiem języka. Polega ona na sygnalizowaniu pewnego punktu widzenia, pewnej percepcji świata i mentalności związanej z danym obszarem kulturowym. Hodonimy nawiązujące do wielkich lub znanych osobistości (*Goethestraße*, *Schillerstraße*) miały na co dzień określone zadanie: utrwalić światopogląd, w którym obecna była tylko kultura niemieckojęzyczna[23]. Język „nowych" szyldów ulicznych umożliwił ekspansję idei, wartości i symboli (por.: Lamberty 2000: 52; Bralczyk 2004: 11). Ich obecność musiała udowodnić, że pamięć językowa o kulturze niemieckiej została zachowana (por. Feret A. 2017: 16). W związku z tym można potwierdzić sformułowanie wstępne, że zmiana nazewnictwa ulic przyczyniła się w sposób zamierzony do ukształtowania wielkoniemieckiego paradygmatu kulturowego, przekazując pewien schemat myślowy, co miało na celu wykorzenienie rodzimej kultury i tradycji.

Bibliografia

Bard A., Söderqvist J. 2006: *Netokracja. Nowa elita władzy i życie po kapitalizmie*, przeł. P. Cypryański, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.

Bieńkowska D., Umińska-Tytoń E. 2012: *Nazewnictwo miejskie Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Bijak U. 2019: *The development of Polish toponomastic terminology*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", t. 37, nr 1, s. 91–103.

Bralczyk J. 2004: *Język na sprzedaż czyli o tym, jak język służy reklamie i jak reklama używa języka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.

Buczyński M. 1966: *Nazwy ulic i placów Lublina*, „Onomastica" XI, s. 136–181.

Buczyński M. 1972: *Pamiątkowe nazwy miejscowe w języku bułgarskim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", t. 27, nr 4, s. 71–80.

Chlebowski B., Walewski W., Sulimierski F. 1888: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Wiek, Warszawa.

Davies N. 1996: *Europe. A history*, Oxford University Press, Oxford–New York.

DWDS: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (online: https://www.dwds.de/d/wb-dwdswb, dostęp: 17 marca 2025).

Dzikowski W., Kopertowska D. 1976: *Toponimia Kielc. Nazwy części miasta i obiektów fizjograficznych oraz nazwy ulic i placów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków.

Feret A. 2017: *Der Wechsel von Straßenbezeichnungen als „Kulturwechsel". Zu urbanen Bezeichnungen in Rzeszów in den Jahren 1939–1944*, [w:] K. Mihułka, M. Sieradzka (red.), *Interlinguales und -kulturelles Sprachhandeln: interdisziplinäre Perspektiven*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 9–18.

Feret A. 2019a: *Zur Präsenz der deutschen Sprache im Alltag des galizischen Przemyśl am Beispiel der polnischen Presse*, „Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego", nr 3, s. 307–322.

23 Pojęcie *kultura* należy tutaj rozumieć jako całokształt ustalonych językowo wartości i idei, które znalazły wyraz w nazwach ulic (por. Schmidt 1995: 26).

Feret A. 2019b: *Zwischen dem Plan und seiner Realisierung: Zu den Hodonymen in der Stadt Białystok im Zweiten Weltkrieg unter deutscher Besatzung*, „Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Sprachwissenschaft", nr 8, s. 95–109.

Feret A. 2020: *Zur Motivierung von Hodonymen in der Stadt Rzeszów (Reichshof) im Zweiten Weltkrieg*, „Colloquia Germanica Stetinensia", nr 29, s. 225–238.

Feret M. 2017: *Zur Straßenumbenennung in Tarnów (Tarnow) im Zweiten Weltkrieg*, [w:] P. Owsiński, A. Feret, G. Chromik (red.), *Auf den Spuren der Deutschen in Mittel- und Osteuropa. Sławomira Kaleta-Wojtasik in memoriam*, Peter Lang, Frankfurt am Main, s. 77–86.

Feret A., Feret M. 2021*: Zmiany nazw ulic w Gdyni podczas II wojny światowej*, [w:] E. Horyń, E. Młynarczyk (red.), *Językowe świadectwo przemian społecznych i kulturowych*, Collegium Columbinum, Kraków, s. 31–41.

Feret A., Feret M. 2024*: Zur Straßenumbenennung im Kreis Radom-Land im Zweiten Weltkrieg*, „Studia Niemcoznawcze" LXXIII, s. 119–131.

Freyer R. 2014: *Straßen im Saarland. Mehrere Straßenumbenennungswellen zwischen 1920 und* 1960 (online: http://www.saar-nostalgie.de/Strassennamen.htm, dostęp: 24 lutego 2018).

Grotek E. 2016: *Onyme als Identitätsträger? Hodonyme und Ergonyme in der lokalen Mikroperspektive einer historischen urbanen Gemeinschaft*, [w:] E. Grotek, K. Norkowska (red.), *Sprache und Identität – Philologische Einblicke*, Frank & Timme, Berlin, s. 207–220.

Handke K. 1970: *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Handke K. 2011, *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Biblioteka Warszawska, Warszawa.

Jehke R. 2015: *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945* (online: http://www.territorial.de/gg/przemysl/dtprzem.htm, dostęp: 12 listopada 2024).

Kaltenberg-Kwiatkowska E. 2011: *O oznaczaniu i naznaczaniu przestrzeni miasta*, „Przegląd Socjologiczny" LX, nr 2–3, s. 135–165.

Kotula F. 2003: *Tamten Rzeszów, czyli wędrówki po zakątkach i historii miasta*, wyd. 3, Mitel, Rzeszów.

Kłosek-Kozłowska D. 2007: *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Kunicka M. 2014: *Nowy paradygmat kulturowy. W trosce o (nie)harmonijny rozwój dziecka (cz. 2)*, „Kultura – Media – Teologia", nr 19, s. 93–106.

Lamberty C. 2000: *Reklame in Deutschland 1890–1914. Wahrnehmung, Professionalisierung und Kritik der Wirtschaftswerbung*, Duncker & Humblot, Berlin.

Mordań M. 2010: *Współczesne typy nazw ulic Bielska Podlaskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie", nr 10, s. 293–305.

Mrózek R. 2010: *Miejski krajobraz nazewniczy Cieszyna w perspektywie diachronicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice–Cieszyn–Ustroń.

Myszka A. 2018: *Pamiątkowe nazwy ulic — rozważania terminologiczne*, „Onomastica" LXII, s. 113–128.

Myszka A. 2021: *Interferencje językowe i kulturowe w przemyskiej urbanonimii*, „Onomastica" LXV, s. 289–305.

Naumann H. 2002: *Das große Buch der Familiennamen: Alter, Herkunft, Bedeutung*, Falken Verlag, Niedernhausen.

Oronowicz-Kida E. 2014: *Oficjalne nazwy wiejskich ulic w województwie podkarpackim. Studium językowo-kulturowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Plan der Stadt Przemyśl, 1:8000. Przemyśl, im August 1941. Stadtbaudirektor (online: https://rcin.org.pl/dlibra/ publication/24973/edition/13407/content, dostęp: 21 października 2024).

Plan gminy miasta Przemyśla z nowoprzemianowanemi i projektowanemi ulicami, 1:8000. Wykonano w Miejskim Biurze Technicznem na zarządzenie V-burm. Inż. T. Bystrzyckiego. Według wskazówek Dyr. Inż. L. Pazirskiego wykonał Marjan Torbe, can. inż. Politechniki Lwowskiej. Odbito w Zakładach Graf. I. Jaegera we Lwowie. 1934 (online: http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_GMINY_ MIASTA_PRZEMYSLA_8K_ca_1934.jpg, dostęp: 21 października 2024).

Plan von Przemyśl. Maßstab 1:10000. K.u.K. Militär Bauabteilung des Mil. Komdos. in Przemyśl. 1917 (online: https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=344, dostęp: 21 października 2024).

Przemyśl, plan miasta, podziałka 1:12500. Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, tom II. Druk „Jan Cotty" w Warszawie. 1936 (online: http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PRZEMYSL_12.5K_1932.jpg, dostęp: 21 października 2024).

Rutkowski M. 2024: *Wojownik, poeta, kapłan. Onimiczne figury polskości w nazwach ulic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.

Rymut K. 1999: *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1: *A–K*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.

Schmidt S. 1995: *Werbung zwischen Wirtschaft und Kunst*, [w:] S. Schmidt, B. Spieß (red.), *Werbung, Medien und Kultur*, Verlag für Sozialwissenschaften, Opladen, s. 26–43.

Stadtplan von Przemyśl. Maßstab 1:5000. Herausgegeben mit 1ten August 1898. Zest. i. rys.: Z. Brzozowski. Litogr. K. Rogalski, Przemyśl, Franciszkańska L. 2 (online: https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/207092/edition/234476/content?format_id=2, dostęp: 21 października 2024).

Verkehrsplan Przemyśl. 1:15000, Sonderausgabe. Nur für den Dienstgebrauch. Generalstab des Heeres, 9. Abt. 1939. In: Kartenbeilagen zur Militärgeographischen Beschreibung von Polen. Abteilung für Kriegskarten und Vermeßungswesen (online: http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/Verkehrsplan_Przemysl_ 1939_ivmilgeo.jpg, dostęp: 21 października 2024).

Verordnungsblatt für das Generalgouvernement 111, 30.11.1941 (online: https://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/show-content/publication/edition/7553?id=7553, dostęp: 12 listopada 2024).

Zieliński L. 2004: *Einige Bemerkungen zur Straßenumbenennungspolitik in Bydgoszcz / Bromberg unter nationalsozialistischer Herrschaft*, [w:] A. Kątny (red.), *Kontakty językowe w Europie Środkowej*, Wszechnica Mazurska, Olecko, s. 187–196.

Zniemczanie nazw ulic i placów miejscowości dystryktu – zarządzenia i nadsyłane informacje (Archiwum Państwowe w Radomiu, sygn. 58/208/0/1/3).

Zoder R. 1968: *Familiennamen in Ostfalen*, t. 1, Olms, Hildesheim.

Summary

Change of street designations in Deutsch-Przemysl during the Second World War

Keywords: change of street designations, hodonym, Nazi dictatorship, World War II, Przemyśl/Deutsch-Przemysl.

Street names not only have a topographical-spatial orientation function, but also reflect history and are a political and cultural instrument. At the time of the National Socialist dictatorship street and place names were changed in Germany. Also in the cities of the occupated Poland many streets and squares were renamed during the Second World War. The present article aims to present how the streets and squares in Deutsch-Przemysl were named in World War II. An attempt is made to determine which renaming strategies can be observed in urban designations.